

גאולה מהקרקע

יורם נמרוד

המשמעות הכלכלית של הקרקע כנכס, שנויה במחלוקת ושרויה בערפל מושגי. דו"ח ועדה ציבורית שמונתה על-ידי שר האוצר, שמחה ארליך, בשנת 1982 לבחינת יעדי המדיניות הקרקעית (דו"ח גולדנברג 1986)¹ קבע: "קרקע הינו מוצר שלא ניתן לייצרו וערכו הכלכלי נקבע על-פי התכנון והשימוש". כאן תמצית הבלבול והמחלוקת.

ראשית, הבלבול: מה שאינו מיוצר - אינו מוצר, וזכות החזקה אינה יוצרת ערך חליפין של נכס חדש. מחירה משקף רק חלוקה מחדש של ערך מוצרים קיימים. ללא מסתור מנגנוני השוק האנונימיים, זו הרנטה של בעל אחוזה. מכאן, שאם זכות החזקה היא אישית, היא טפלה לתהליך העבודה והייצור, כלומר טפילית; ואילו כאשר זכות החזקה היא ציבורית משקף המחיר לא ערך כלכלי אלא פונקציה של תכנון לטובת הציבור, כפי שמשקפים אותה מוסדותיו. לכך בוודאי כיוונה לשון הדו"ח. ואם אמנם כך, הרי כיוונו המחברים לדעתו של הזרם הקינסיאני בניתוח הכלכלי, שנציגתו המובהקת, פרופ' ג'ואן רובינסון התייחסה למרכיב הקרקע בחלוקת הרווח באחדים ממחקריה. לדעת רובינסון, התפיסה המשפטית על זכות הקניין, אינה מבחינה בין סחר זכויות לסחר מוצרים. התפיסה החברתית-היסטורית, לעומת זאת, רואה בסחר ביטוי לחלוקת עבודה בייצור מוצרים ושירותים. השכר והרווח הם גמול ליזמות ומאמץ, לא לזכות אבות.²

שנית, המחלוקת: אותה ועדה שכונן שר האוצר המנוח שמחה ארליך, קבעה באופן חד-משמעי שמחירי הקרקע כפופים לתכנון ולא לביקושי שוק ואינטרס פרטי. יש הסבורים כי עמדה זו היא אנכרוניסטית. מתוך מודעות לכך, הודה הוועדה עם מנשר וועידה בין-לאומית של מומחים לקרקע ולהתיישבות (ועידת נקובר, 1976). במנשר נאמר: "קרקע . . . לא ניתנת להתייחסות כאל נכס רגיל, הנמצא בפיקוח של פרטים ונתון ללחצים של השוק"³ המחלוקת בין המפריטים למלאימים היא, אפוא, עולמית, ויהיו שורשיה בנבכי העבר עמוקים ונשכחים ככל שיהיו, עדיין היא אקטואלית.

בישראל, בה 92% מהקרקעות הן ציבוריות,⁴ מחזק האתוס הציוני את היצרנים, גדולים כקטנים, ופרטיים כשיתופיים. להם יש אינטרס קיומי למנוע ייקור על-ידי מסחר וספקולציה, של

1 ישראל, הוועדה הציבורית לבחינת יעדי המדיניות הקרקעית, (יו"ר, ד"ר אמנון גולדנברג), תל-אביב 1986. הבלבול מעיד, כנראה, על מחלוקת פנימית בין חברי הוועדה כמשתקף מעיתונות התקופה. שר החקלאות דאז, אריה נחמקין, הכריע לצד העקרונות המקוריים, אף כי היה חריג בתחום הבנייה הרוויה, שם אושרה הפרטה למעשה, הארץ, 11.8.86. וראה גם מכתבו של אדר בן-דרין "קרקע אינה מוצר", בהארץ, 5.7.87.

2 Joan Robinson, *Economic Philosophy*, First published 1962, London. הגישה הביקורתית של רובינסון עולה בדיון על תיאוריית הקרקע של ד' ריקרדו.

3 מתורגם ומצוטט בדו"ח גולדנברג.

4 ישראל, מינהל מקרקעי ישראל, דין וחשבון על פעולות לשנת התקציב 1992, ע' מ' 131, ירושלים 1993.

גורמי ייצור שאינם מוצרים. חסידי הפרטה (למשל ח"כ דן תיכון), מבססים את הטפתם על הנחה "טוכמנית" (על-פי "מצעד האיזולת" של ברכה טוכמן) כאילו היצרנים אינם מבינים מה טוב להם. הם מבטיחים שתוצאות הפרטת הקרקע יהיו כבכל הפרטה: תחרותיות והזולה לצרכן. אך היחס בין תחרות להזולה אינו ישר וחד ערכי. אדרבא, יש בסיס להנחה כי חשיפת סחר בקרקע לתחרות מקשיחה מחירים כלפי מטה, בגלל אופיו הספקולטיבי מחד והמגבלה הפיסית מצד שני⁵ לפי שעה, התביעה להפרטה אינה פופולרית בציבור ובין המחוקקים (לא כך הדבר בפקידות האוצר, וכנראה גם באחדים מהבנקים).

מזה שנתיים מסתמנת לגיטימציה להפרטה מכיוון בלתי צפוי: מצד ההנהגה הכלכלית בהתיישבות העובדת, ובתנועות הקיבוציות בפרט. כבר לפני תריסר שנים, כאשר קיבוץ בודד, עדיין מתוך להיטות להרחיב שטחי עיבוד חקלאי, החל לרכוש קרקע פרטית, נשמעה אזהרה: אתם כורתים את הענף עליו הנכם יושבים, כיוון שהקונה קרקע היום בנסיכות של גיאות ימכרנה מחר בנסיכות שפל, וסופכם לחבור לספסרי קרקעות. האזהרה נפלה על אוזן לא קשבת. איש ממקבלי ההחלטות בקיבוץ לא העלה בדעתו אפשרות של מכירת קרקע.

רקע המגמה החדשה הוא תלת ממדי: אחדים מהקיבוצים, בקרבת מרכזים עירוניים, מחזיקים בחכירה קרקעות ששוויין בשוק, לכשישונה יערם, עשוי להגיע למיליארדי שקלים.⁶ שנית, פתיחת המשק החקלאי המתוכנן על יסוד רווחה וביטחון סוציאלי - לחקלאי כלשאר העובדים - לתחרות לא מבוקרת עם המשק המפגר מבחינה סוציאלית בשטחים המוחזקים, הרסה יסודות תכנון וכדאיות בחקלאות ישראלית. שלישיית, חוב הקיבוצים למערכת הבנקאית משתק את כושר הייצור ומכרסם ברקמה החברתית של הקיבוץ, שיסודה חברות מתוך בחירה. נשחקות הסולידריות והמוטיבציה, שבעבר עשו את הקיבוץ לחלוץ המהפכה הציונית. השאלה המנסרת בחצר היא: למי אני עמל?⁷

5 הטענה שתחרות תזיל את הקרקע לצרכן האחרון של הנדל"ן מועלית בשיטתיות על=ידי פרופ' אלווין רבושקה וח"כ דן תיכון. פרסומי רבושקה: לקראת צמיחה - תכנית לתחייה כלכלית בישראל, המכון ללימודים אסטרטגיים מתקדמים, ירושלים, ינואר 1989. אותה עמדה חוזרת בפרסומי המכון הנזכר בשנות ה-90 כשהמחברים הם רבושקה, פרופ' סטיב ה, הנקי וד"ר פול ריבלין. מכון נוסף המתמחה בנושא הפרטה הוא "המרכז הישראלי לקידום חברתי כלכלי" מיסודו של תלמיד מילטון פרידמן, דניאל דורון. ראה: הפשרת אדמות חקלאיות לבניה, פרוטוקול דיון ביום 11.9.90. כיוזמת המרכז; שיחה עם ח"כ דן תיכון ביום 31.10.1992. הטענה אינה מתאשרת לפי התצפית על נסיונות להזלת קרקע הנבלעים כרווחי מתווכים וקבלנים. הנושא הגיע עד משבר ממשלתי כמאי 1994 בקביעת ראש הממשלה, בישיבה מיום 1.5.94, שתבע לתווך לבנייה ציבורית. דבר, 2.5.94: מחלקת המחקר של בנק הפועלים ערכה סדרות נתונים על קורלציה בין מדד תשומות הבנייה למדד מחירי הדירור לצרכן. הממצא העיקרי: מקור האינפלציה הוא בספקולציה, לא בפיתוח, י"א, 19.5.94. ח"כ נוסף, התומך במימון התקציב על-ידי הפרטת קרקע הוא ח"כ אברהם בורג. ראה קלטת וידיאו מדבריו ביום 3.6.92 בבתי"ס אושרת, בגליל המערבי.

6 יצחק יואב חשף את הנושא בפומבי עם נופך שערווייתי, ראה גלובס, 10.7.92.

7 תחושת אבדן הטעם לחיי שותפות ניכרת היטב בפרסומי מכוני המחקר הקיבוציים ועוד יותר בשני הבטאונים, הדרך הירוק וקיבוץ. ההיבט הסטיכי משתקף במחקר של סטנלי מירון, המנתח בין השאר, את הסיבות לירידת הילודה בתנועה הקיבוצית. הבט אידאולוגי משתקף בדברי מי שנחשב בעיני רבים כמצפון התנועה, אבישי

במחלקת המחקר של בנק ישראל מודעים למגמות החדשות בסקטור ההתיישבותי. גובשה שם הצעה לשינוי ייעוד קרקע כך שהתנועה הקיבוצית כולה, כתנועה מיישבת, תקבל את פיצוי הוויתור על הקרקע, ותקוז בכך את החוב של כלל הקיבוצים. היא אף תהיה אחראית ליצירת תעסוקה בקיבוצים משוללי קרקע. פרטי ההצעה ודרכי ההיוון, מלמדים שזו הפרטה לכל דבר, מלבד השם⁸ מסתמנת כיקורת על כך מצד חסידיה הוותיקים של ההפרטה - משום שהצורה המוסווית אינה לטעמם. כבר במחצית העשור הנוכחי צפויים דיונים בהפרטה ויש מכון כלכלי המתמחה בנושא.⁹ טענת המפריטים היא שמסחור גורמי ייצור, כולל קרקע, מצריך מכרז פתוח למרבה במחיר, ללא זכויות חזקה למתיישבים נוכחיים. פירוש הדבר, כי אם תהיה לגיטימציה להפרטה, ואופיה ייקבע על-ידי הכנסת, עלולים קיבוצים להיקלע למעמד שיאלצם לקנות את הקרקע עליה הם יושבים, או להיפרד ממנה לפי רצון הקונה.

חסידי התוכנית מרגיעים: זכויות הקיבוצים כגואלי הקרקע ושומריה תעמודנה להם בכל דיון וחקיקה. נשאלת השאלה: ואם יהיה כדברם, והקיבוץ יתקיים, יחלץ מהחוב ואולי אף יתעשר בזכות מעשי אבות; מה תהיה דמותו של הקיבוץ כטפיל המושך חלק מתוצרת שלא עמל בייצורה, כלומר מתקיים מרנטה אגררית? אפשר להתרשם מהצפוי על-פי קוצר הרוח של מנהיגי התנועות כאשר מצטטים באוזניהם הוגה דעות אנגלי שכתב כמאה שנה אחרי אדם סמית, המקובל באקדמיה כמורה דרך. ג'ון סטיוארט מיל כתב:

ההתקדמות התקינה של כל חברה המגדילה את עושרה, בכל הזמנים, כללה גם את הכנסותיהם של בעלי החזקה על הקרקע. הם קיבלו חלק גדול יותר, בכמותו וביחסו לכלל העושר, ללא קשר למאמץ כלשהו או השקעה משל עצמם. הם הגדילו עושרם גם כשנתם, בלי לעמול, לסכן או לחסוך. איזה תביעות יכולות להיות להם, לפי עקרונות הצדק החברתי, לשליטה במקורות עושר אל?"¹⁰

הקשר בין התפרקותה, או התרסקותה, של התנועה הקיבוצית ובין הגאולה מהקרקע הוא עמוק. תנאי מוקדם ליצירה החברתית הסגולית של התנועה הציונית, ההתיישבות העובדת, הינה קרקע ציבורית, לאומית. על יסוד זה נוצרה הברית שעיצבה את דמות היישוב היהודי בתקופת המנדט: הברית בין הציונות הכללית, הווייצמנית, ובין התנועה החלוצית. הקשר בין ההון הלאומי, היזמות הפרטית וחלוצים סוציאליסטים חסרי כול פרט להתלהבות ומסירות, איפשר להפוך את השיבה אל הקרקע ממליצה למציאות. בנסיבות הפוליטיות של שנות השמונים, ההתחייבות שבכרית חזרה והיתה למליצה נלעגת, ובוודאי חסרת תוקף משפטי. ברם, האיום אינו רק על המשק השיתופי, אלא על כל מרכיבי הברית: על ההון הלאומי ועל הקרקע הלאומית, ויותר מכול על יזמות פרטית בתחום

גרוסמן. הוא קורא בעידן המאבק על שרידות כלכלית, שאין ממנה מנוס, להינתק מעקרון העבודה העצמית ומהטולידריות עם הפועל השכיר, שהיו יסודי האתוס הקיבוצי מראשיתו. ראה מאמרו בקיבוץ, 12.1.1994.

8 צבי ויס, "קרקע חקלאית תמורת מחיקת חובות: סיכום תמציתי של ההצעות", 27.7.92, באדיבות המחבר.

9 ראה הערה 5.

10 מתורגם ע"פ ג'ון סטיוארט מיל, עקרונות הכלכלה המדינית (אנגלית, 1870).

הייצור. מאמר זה הוא נסיון הסבר: כזאת וכזאת אירע עד ששרידי התנועה החלוצית תומרנו לעמדת חלוץ במערכה לספסרות חופשית בקרקע.

קיבוץ במשבר

נמנו כאן שלושה ממדים למשבר: הראשון - זה שעל פני השטח, ונראה כתנודה כלפי מעלה של מחיר הקרקע עם שינוי הייעוד. זהו עניין של שמאות קרקע המתגלה לחוכר הפרטי כמקור לרווחי עתק המשלהבים את דמינו, אך כמים לים מכסים על יכולתו להבין את האיום שבשינוי ואת מקורו. ההסבר הוא בשני הממדים האחרים. על התוצאות הצפויות של שילוב לא מבוקר בין משק מפותח ובין משק מפגר עמדו לראשונה הנשיא השני של התאחדות האיכרים, צבי בוטקובסקי, והמנהל הראשון של המחלקה המדינית מטעם תנועת העבודה, חיים ארלוזורוב.¹¹ תרופתם כנגד הזרימה של תוצרת זולה שמקורה במבנה הפטריאכלי של משק הפלח היתה - לא סגירה וגדרות, אלא אחריות לפיתוח כולל של הארץ ולא של הסקטור היהודי בלבד. ההתערבות המכוונת של הרשות בכלכלה, ממוקדת ביצירת נסיבות לתחרות בתנאים שווים. על מידת האקטואליות של טיעונם ופטרונותיהם בתקופה שאחר מלחמת ששת הימים עמד שר השיכון בממשלה דאז, מרדכי בנטוב,¹² והנושא נבחן על-ידי ועדה מקצועית בראשותו של פרופ' ברונו.¹³ הארתי, פירשתי ועדכנתי תפיסה זו בעשרות מאמרים ואתמקד כאן בממד השלישי: ניוון הקואופרציה והשלכותיה במדיניות הקרקע.

תשע שנים חלפו מאז יישום "תוכנית הייצוב", התוכנית הכלכלית ב-1985, שאבות רבים גאים עליה ושנועדה, לדברי יוזמיה, לחולל שינוי מבני במשק. השינוי הצליח מעל המשוער. לא זו בלבד שהמשק שינה פניו, ומיוצב על-ידי אבטלה עמוקה כנדרש על-פי תורות כלכלה מוניטריסטיות, אלא גם קורבנותיו עונים אמן. אותם הוגי דעות שטיפחו אינפלציה כדי לשחוק שכר הרימו בבוא העת זעקה נגדה, כדי לשחוק רווחיות בייצור. "אין לקנות צמיחה במחיר אינפלציה" הכריז נגיד בנק ישראל, במאי 1994, כהצדקה להעלאת הריבית, והתנגד לצמצם את האינפלציה על-ידי חזרה לבנייה ציבורית כדרך למניעת ספסרות קרקע שניפחה את מחירי הדיור. ההסבר כאילו פקידי האוצר והבנק חברו על מנת להעשיר קבלנים כספסרים הוא נלוז. אולם נראה שהבועה האינפלציונית-ספסרית אכן משמשת להם דחליל להפחיד בו מפני תעסוקה מלאה. מורם של הוגים אלה, פרופ' פול סמואלסון ביקר בארץ בקיץ 1984. את רשמיו סיכם בהערה שרמת החיים בארץ גבוהה מדי. "כלי אבטלה חריפה - אמר - לא תיפתרנה בעיות הכלכלה של ישראל".¹⁴ לתורה זו יש חסידים

11 יורם נמרוד, "מעשיך יקרבו: יחסי יהודים-ערבים בפועלו הציבורי של צבי בוטקובסקי", ציון, שנה ג'ז, ד, תשנ"ב, 1993.

12 מרדכי בנטוב, (שר השיכון), "איך לא להפסיד את השלום", מעריב, 7.7.67.

13 הוועדה לפיתוח השטחים המוחזקים, "בדיקת אלטרנטיבות", 10.9.67, באדיבות פרופ' מיכאל ברונו.

14 פול סמואלסון בגלובס, 7.3.1984.

במוקדי הכרעה. על-פי התוכנית הוקפאו מחירים ושערים. נפגע הסקטור היצרני, ובמיוחד זה המיועד לייצוא. אולם ההקפאה היתה סלקטיבית. לא הוקפאו שערי הריבית, ולדברי מעצב התוכנית, פרופ' מיכאל ברוננו, בביקורת עצמית, היו פרקי זמן בהם עלה שיעור הריבית הריאלית עד 180%, ובממוצע שנתי 94.15%.¹⁵ עדי אמוראי, (שהיה אז, סגן שר האוצר לענייני שוק ההון) התנצל בפורום של ניזוקים: אי הקפאת הריבית היתה טעות. אך חופש הריבית היה הטעם לתוכנית ההכרעה כפי שהעיד עמנואל שרון (להלן).

התוכנית הצליחה במיוחד בסקטור הקואופרטיבי על כל שלוחותיו. שלוחה ייחודית ביותר, הקיבוץ, שונתה עד לבלי הכר. ככל שיסוד השותפות בקואופרציה היה עמוק יותר, "שינוי מיבני". כלומר הרס הקיים, הוא פטלי יותר.

הקואופרציה אינה סתירה ליעילות, לרווחיות, ובוודאי לא למגמת השיפור ברווחת המאוגדים בה, אך מציבה לכל אלה סייגים בכפיפות לסדר עדיפויות חברתי והומני. ההומניזם שאפיין זרם חשיבה נאור באירופה של המאה הי"ט הוא המקור המשותף לקרן הקיימת, צורה שיתופית של חזקה על הקרקע, לתנועה הקואופרטיבית על כל גווניה ולתנועה הקיבוצית, כהגשמה רדיקאלית של הרעיון השיתופי. הרצל, כמתקן חברתי, הגה את רעיון הקרקע הציבורית כמרכיב הכרחי בפרודוקטיביזציה של העם היהודי.¹⁶

סימני ניוון אמנם פשו בקואופרציה, שראשיתה בארץ עם ראשית המאה, והישגיה היו מופת לתנועות קואופרטיביות באירופה המערבית. יריביה לא גרמו לניוון בקואופרציה ושורשו קל לזיהוי. כלכלה אלטרנטיבית מצריכה לימוד וחינוך מתמיד, לאו דווקא באקדמיה, שם היא זמורת זר, אלא על-ידי השותפים לה. לימוד זה נזנח כליל. תלמידי המכללות להרחבת השכלה של התנועה השיתופית, המדרשה על-שם רופין וכית-הספר לחינוך באורנים, אינם יודעים דבר על יסודותיה העיוניים ועוד פחות על מנגנוניה - החל ב"ניר-שיתופית" וכלה בטעם הקיום של מועצות ייצור ושיווק, או קואופרטיבים כתנובה והמשביר המרכזי. גם הבנק שהוקם לשירות הקואופרציה, בנק הפועלים, אינו נתבע ככזה על משוגותיו. אלה מוסדות שקמו כהתארגנות של עובדים כדי להגן על עצמם מפגעי שוק פרוע (במחיר אורח חיים צנוע, לא סגפני חלילה). ללא הבנה ודבקות בעיקרון כי יש ערכים עליונים על מקסימיזציה של רווח - הופכים מוסדות אלה למונופולים ומונופוסונים, ונותנים פתחון פה לביקורת מצדדי השוק החפשי. לקיבוץ או למושב הבודד, כמו לתנועה בכללה, אין תקומה ללא שירותי מערכת קואופרטיבית חיצונית, שנוצרה שלא למטרות רווחים אלא כדי לקיים מסגרת לכללי חליפין הומניים בתוך הג'ונגל הסובב. אך הגולם קם על יוצרו. המנגנון שהוקם

15 בנק ישראל על הריבית בפרקים על שוקי הכספים וההון בדינים וחשבונות השנתיים 1985-1988. למשל: דין וחשבון 1988, ירושלים, מאי 1989, ע' מ' 279. שר החקלאות דאז, אריה נחמקין, הביא לישיבת הממשלה ביום 15.11.87 נתונים המלמדים שהמגזר החקלאי שילם בשנתיים של הייצוב ריבית של 250%. הנתונים אינם זמינים למחקר.

16 י. גשר, "השקפתו הסוציאלית של הרצל", מן היסוד, 25.4.64; על ההגות הכלכלית הכלל אירופית שעמדה ביסוד התפיסה ההרצלית ראה חיבורו של צבי שילוני, מקורות לרעיון הקרן הקיימת לישראל והתגבשות מדיניותה הקרקעית, המכון לחקר תולדות ק"ל, כרך מס', 1990.

למען שחרור היצרן מאפוטרופסים היה לאפוטרופוס בעצמו, כפי שניתח בידע ושנינות מיכאל זלינגר, מושבניק שהיה מבקר מחלקת ההתיישבות בסוכנות.¹⁷ את האחריות לכשלון התנועה ההתיישבותית בהתמודדות עם תנאי המצור אין להטיל לפתחם של ממלאי תפקידים ניהוליים במשקים ובמפעלים. שורשיה במחדלי ההנהגה הפוליטית. זו לא קראה את מפת המאבק שהתעצם (ולא החל) עם מהפך 1977. מאבק פוליטי, עליו ויתרו, היה כורח ההגנה על הישגי הכלכלה האלטרנטיבית ופיתוחה בתנאים משתנים (כמו המעבר מדגש על חקלאות לדגש על תעשייה בהתיישבות העובדת). הנהגה זו הזדנבה אחר האירועים והתבטלה בפני האקדמיה, בעוד האקדמיה משתעשעת בכתב חרטומים מתימטי ככסות לתורה כלכלית ארכאית והיא מהתלת בהדיוטות. אולם התורה הכלכלית האקדמית היא בעיקרה אידאולוגיה, ויסודותיה התיאורטיים הם מסווה לצידוק דין השוק החפשי. מבקרי השיטה המוניטריסטית השלטת באוניברסיטאות, כמו למשל ג'ואן רובינסון, כלכלנית בריטית, מלעיגים על ההולכים שולל אחר מומחים אקדמיים מפני שהללו מפרידים בין כלכלה למדיניות חברתית.¹⁸ בישראל לא נשמע באקדמיה הד לכיקורתה של רובינסון.

התבטלות זו לבשה שתי צורות והאחת גרועה מחברתה. מזכירי התנועות הסבירו לקיבוצים כי אין בררה וצריך לשלם חובות. לחסוך, להצטמצם, להפסיק להשקיע, ולקוות לטוב. "ואם כל עם ישראל ייפול - גם אנחנו ניפול".¹⁹ המסר היה רע. חובות שמקורם בעושה לא צריך לשלם. מבקרי ההנהגה טענו כבר אז שהכרעה כלכלית היא בפוליטיקה ובמקום שבו נקבעים כללי המשחק, חובתה של ההנהגה להיאבק. הם ציטטו באוזניה "צוואה" של קיינס, סמוך למותו: "שרי אוצר מנהלים מדיניות הפוכה מהדרושה, ובמקום להתאים את הערך החיצוני של המטבע לערכה בשוק הפנימי משתמשים לרעה בשיעורי הריבית ובצמצום האשראי כאמצעים להגדלת האבטלה וכך מכריחים את הכלכלה הלאומית לכפוף עצמה לגורמים חיצוניים".²⁰

ואמנם, הדברים קלעו לכתובתם של יועצי שרי האוצר. שערי הריבית הגבוהים הוצדקו כדרך נאותה לקידום מסחורם של גורמי הייצור (ביטול מועצות ייצור ושיווק, ביטול מכסות מים, משבצות קרקע וכיו"ב, אלמנטים הכרחיים לתכנון). הם תמהו על המהומה של נפגעי הריבית. בסך הכול, טענו, העברנו מאה מיליון דולר מהיצרנים לבנקאים.²¹ המצוקה היתה אפוא, לא תאונה אלא שוט: כלי מותקן ליעודו; וברור שהסולידריות "עם כל עם ישראל" היתה מדומה. לעומת זאת, המלצת הנהגת הקיבוצים להורדת רמת החיים מומשה באופן דרסטי. תוך שלוש שנים ירדה רמת החיים בקיבוצים בכ-25%. אחדים מוותיקי הקיבוץ קיוו שמצוקה תחזק את הדבק הפנימי של החברה. מראש אפשר היה להעריך שטעות בירם. ויתור על רמת חיים מתוך הרגשת שותפות

17 מיכאל זלינגר, "ללא ביקורת ממלכתית", הארץ, 14.5.91.

18 Joan Robinson, *ECONOMICS, An Awkward Corner*, London, 1966, p. 20.

19 חיים אורון, מזכיר הקיבוץ הארצי בשיחת קיבוץ עין החורש, יולי, 1985.

20 צוואת קיינס.

21 דברי ויקטור מדינה, אז ראש המחלקה המוניטרית של בנק ישראל.

כמעשה נעלה היא עניין אחר מאשר אינוס לכך, תוך הרגשה של עוול וקיפוח. חברי קיבוצים שנקלעו למצוקה - חיפשו אשמים בסביבתם הקרובה, ומצאו אותם בבעלי תפקידים שגמולם היחיד למסירותם בחברה שיתופית הוא הוקרת החברה. הנזק שנגרם על-ידי התערעורת הסולידריות הפנימית וגידול ממדי העזיבה פנימה (ניכור והתנתקות מהחברה) הוא, כנראה, בלתי הפיך.

כאשר הגיעו ראשי התנועות לדיון על הסדר חובות הקיבוצים הסתבר שיש בקרבם סוסים טרויאנים. דווקא ראשי הבנקים הגדולים הציעו בדיוני 1989 עם האוצר, בנק ישראל והתנועות, הצעה שהיתה פותרת את המשבר ברוח קיינס: ערבות מדינה להלוואת קונברסיה, שתגבש את יתרת החוב לאחר מחיקה מוסכמת של עודפי ריבית, למעין "כועה", הלוואה בריבית של 2% ותחילת מועד פרעון אחרי 25 שנה.²² אחדים מראשי התנועה הקיבוצית, שמכבר דגלו במצע הכלכלי של ד"ש, תנועתו של י' ידן, לא היו שבעי רצון מהפתרון הקל. לפי מסורת הסגפנות של ראשוני ההתיישבות הם סברו שפיתרון קל הוא תמריץ לבטלה. לכך נוסף חשד שראשי הבנקים מתכוונים רק להציל את נכסיהם, לא את הקיבוצים. לתמהון הבנקאים דחו ראשי הקיבוצים את ההצעה לערבות מדינה, בברית עם משרד האוצר ובנק ישראל שדחו אותה על הסף.

כעבור זמן מה הודה מזכיר הקיבוץ הארצי שהשתתף באותו דיון: "שגינו, היינו צריכים לעמוד על ערבות המדינה".²³ הוא אמר זאת לאחר שהתבררו טיב ההסדר ועקרונות מנהלתו שהוקמה בראשות עמנואל שרון. שרון היה שוט המוניטריסטים נגד יצרנים. בית-המדרש הוא של מילטון פרידמן, שבביקור האחרון בארץ פסק: "התעשיינים בכל מקום הם אויבי השוק החופשי".²⁴ פרקים מהפילוסופיה הכלכלית שלו ראויים לחזרה ועיון:

מפעל עתיר הון ומשוכלל זה אסון. זו הגישה שדחפה את הקיבוצים למשבר. אתן דוגמה במטווייה בעולם השלישי המכוננת דופקות ועושות רעש, יש סיבים באוויר שקשה לנשום, נשים שוזרות חוטים בידיים. וכאן - הכל כמו בית מרקחת. אין סיבים כי המערכת הממוגנת שואבת. אין נשים שוזרות כי הכול ממוחשב. זו חוכמה כלכלית? זו שטות כלכלית! תורתו של ע' שרון מתגלגלת עד הקביעה המפורשת:

אשר לריבית [בתוכנית הייצוב] הגובה שלה לא נבע מטעות (180% לפי ברונן). זה היה מהלך מתוכנן שבלעדיו התוכנית לא היתה מצליחה. [...] החלטתי שהדבר הבטוח ביותר זה ללכת על הצעד הקונסרבטיבי הזה וזה בהחלט במודע. אם זו היתה טעות - היא שלי. זה אני שהחלטתי. השער הזה, לא הוא שגרם להתמוטטויות.²⁵

חיותו של הקיבוץ עוד לא פגה, אם במחצית הראשונה של שנת 1992, גדל הייצוא בתעשייה הקיבוצית בכ-5%, אמנם פחות משיעור עליית הייצוא בכלל התעשייה, למעט יהלומים. הנתון מעיד על חיוניות, אך לא לעולם חוסן. הסימנים הפנימיים לאובדן דרך ותקווה, ניכרים בשיעורי

22 הפרוטוקולים מצוטטים בעל-המשמר 7,13,27.12.89 ומצויים בשלמותם בדי.

23 שיחה עם אלישע שפירא, לשעבר, מזכיר הקיבוץ הארצי, בדצמבר 1991

24 ראיון עם מילטון פרידמן ופירושי, נחמיה שטרסלר, הארץ, 16.2.90.

25 ראיון עם עמנואל שרון, בקיבוץ, 13.3.92.

העזיבה, בעיקר של בנים מסיימי שירות בצבא.²⁶

מכוח הביקורת או הרוטציה, התחלפה הנהגת הקיבוצים, ומבקרי הסדר חובות הקיבוצים המקורי נטלו את עמדות הניהול. דומה היה שההנהגה היורשת היא שקולה ומנוסה יותר, ומודעת למשמעות המשולבת של הכרעות פוליטיות וכלכליות. והנה, הנהלה זו עלולה להוביל את התנועה הקיבוצית לפח יקוש, שבו מחדל ההנהגה הקודמת יחוויר לעומת המפולת הצפויה. שכן, היא עומדת עתה בפני ניסיון קשה: מוצא מהמשבר על-ידי הפרטת קרקע.

כאשר הגו אנשי האוצר מסחור גורמי הייצור כאנטי-תזה לכלכלה שיתופית, הם התכוונו לניצול חולשת הסקטור ההתיישבותי, בעיקרה היא חולשת דעת, כדי לחולל שינוי מרחיק לכת משהיה גלוי לעין. מזה שנים קיימת במשק מגמה כמעט חשאית, שלא מרבים לדבר בה, להפרטת קרקע, כגולת כותרת ל"שינוי מבני". אולם היה הכרח לשבור לא רק את מטה לחמם של החקלאים אלא גם את רוחם. על הקשר הישיר בין ירידת הרווחיות בחקלאות לבין השתלטות ספרסים על הקרקע עמד שר החקלאות בכנס ארצי של המועצות החקלאיות ב-25 בינואר, 1993.²⁷

לא אימת הערבים הנחתה את הוגי רעיון הקרקע הלאומית, כפי שסוברים אלה המבטלים קרקע לאומית בימינו כאנכרוניזם. להפך. בארה"ב ובריטניה יש היום תחייה לרעיונות של סטיוארט מיל והנרי ג'ורג', מתוך הבנה שמחירי קרקע אינם ערך מוסף פרי עבודה, אלא פרי ספקולציה. על כן, הקרקע אינה יעד כשר למסחר בהתאם לכוחות השוק, אלא להקצאה לפי שיקול דעת ותכנון. זוהי תמצית הצהרת ועידת המומחים הבין לאומית שנזכרה למעלה.

במציאות היום יש קיבוצים היושבים על קרקע שמטעמים ספקולטיביים, מגיע ערכה בשוק לכדי \$350,000 לדונם בקרבת תל-אביב, וכ-\$150,000 לדונם בקרבת חיפה. הצעה שגובשה במחלקת המחקר של בנק ישראל, התקבלה על-ידי הנגיד, ומשמשת מאביב 1994 קו מנחה להסדר המשלים של חוב הקיבוצים. ההצעה מניחה כהנחת יסוד שלסקטור החקלאי אין עוד תקווה בישראל, וראוי לבצע שינוי גורף של יעדי קרקע. הנחה זו פותחת שער רחב לפתרון מצוקת החוב של הקיבוצים: קיבוצים הסמוכים לערים הגדולות יוותרו על קרקעות שבחכירתם. קרקעות אלה יועדו לבנייה ותעשייה במכירה קמעונית למרבה במחיר. תמורת הוויתור תפוצינה התנועות הקיבוציות, כתנועות מיישבות, ולאחר הסדר עם הקיבוצים המוותרים שיבטיח מקורות חלופיים לתעסוקה, תשמש יתרת דמי הוויתור לתשלום החוב של כלל הקיבוצים.

מגמת מגבשי התוכנית היא להיטיב עם הקיבוצים. טעמים רבים להם בשאיפתם לחלץ את הקיבוץ ממצוקתו. אך ייתכן שאין הם עומדים על משמעות הצעתם. כדי לא להרחיב את היריעה לא נדון כאן בהנחת היסוד, כאילו בין אשקלון לנהריה אין עוד מקום לחקלאות.²⁸ יצוין רק שההנחה

26 סטנלי מירון, התנועה הקיבוצית 1993, שנתון סטטיסטי, יד טכניקן, 1994. לדברי ס"מ בשיחת הבהרה, מספר הבנים העוזבים מוטה כלפי מעלה מסיבות של ניהול ספרים.

27 דבר, 26.1.93.

28 צבי ויס, פרק החקלאות בדו"ח בנק ישראל 1992. עזרא סדן טוען נגד המשך חקלאות באזור שהוא מכנה אותו ה"מגפוליס". שיחות באוגוסט 1993.

שנויה במחלוקת וזו נוגעת במישרין לשאלת יעודי הקרקע ושימושיה. עיון ביעדי התוכנית מאפשר התווית שני תסריטים: תסריט של כישלון ותסריט של הצלחה, והשני גרוע מהראשון. א. הצעה לשינוי גורף ביעדי הקרקע תחייב חקיקה, ולפחות אישור בוועדת הכספים של הכנסת. שם יציינו, כהלכה, שתוכנית השיווק היא הפרטה לכל דבר, ומוטב לקרוא לוולד החדש בשמו. כן יטענו שעל ההפרטה להיות כללית, וכל קרקע ציבורית תעמוד למכרו. ועוד יטענו מתנגדי ההסדר: דמי הוויתור על-פי חוק הם ויתור על קרקע חקלאית (חסרת ערך כלכלי בתנאי הסחר של החקלאות כיום), ואין סיבה להעניק דווקא לקיבוצים מתנות מקרן השפע של עם ישראל. ובאמת, האם אלה מתנות מקרן קיימת או קרן ספקולטיבית? השאלה מכעיסה מאוד אנשי מעשה בקיבוצים. אך אם הם חדלו להתעניין בשאלות מופשטות, שאין גמול בצדן, הם נפרדו מטעם הקיום של תנועתם. השאלות העיוניות בוודאי אינן מעניינות את צד ב' בוויכוח, שעקרון הרווח בלבד מנחהו.

כל הטענות הללו אינן בגדר השערה. הן הופיעו מיד כשהחלו לנסר באוויר ידיעות ראשונות על כוונות לרפורמה אגררית מרחיקת לכת. סוחר נדל"ן כבר צופים רווחים אגדיים והם מתגודדים.²⁹ עדות לכך היא קבוצת סוחרים שקנתה בספטמבר קרקע חקלאית באזור רחובות, שערכה לפי הייעוד הנוכחי זניח, במחיר 150 אלף דולר לדונם. זהו כתב על הקיר. די ברכישה מסיבית של קרקעות חקלאיים במישור החוף במחיר קרקע עירונית, כדי להוות לחץ פוליטי לשינוי יעד בעתיד. זו תמצית ההימור הספסרי.

חסידי ההפרטה הגלויה עשויים להכריע במאבק הפוליטי על אופיה. הוגי רעיון הסדר קרקע לעומת הסדר חוב מציגים אותו כתוכנית לספסרות נאורה. כיוון שספסרות בקרקע היא עובדת חיים הבה ניישם אותה למטרות חברתיות. וממילא מדובר בסך הכול בהפרטה של 40 אלף דונם, שהם פרומיל מקרקעות המדינה, ו-4% מקרקעות הקיבוצים. דא עקא, לאחר שהלגיטימציה לעצם המהלך תינתן על-ידי הקיבוצים עצמם, ייפרץ סכר שניבנה בעמל רב. לפי שיטת המפריטים, קרקעות תועמדה למכרו פתוח לכל המרכה במחיר. כמחווה מקובל, תיוותר לקיבוצים זכות סירוב. אם לא יהיה באפשרותם לגייס מימון, ירכוש את הקרקע המרכה במחיר, וזכותו להחליט על ייעודה ועתיד היושבים עליה. "כך מנהגו של עולם", אומר דן תיכון, ו"המנהג" מתועד היטב בספר "ענבי זעם", מאת ג'ון סטיינבק.

אם עדיין יתקיימו קיבוצים לאחר רפורמה מבנית כזו, חובם יגדל ולא יפחת. ב. התסריט שהובא כאן, נראה ליוזמי תוכנית הגאולה מהקרקע כבלתי אפשרי, וכציוור שדים על קיר. הם מביאים נימוקים לאישור הצעתם, כפי שיועלו בדיון ציבורי:

1. הקיבוצים עלו להתיישבות כמשימה לאומית וחלוצית בתנאים קשים.
2. הקיבוצים יבשו ביצות והפריחו ישימון. אדמות שממה שהיו בעמלם לארץ נושבת הקנו לקרקע את ערכה הנוכחי.

29 לעניין זה: דברי עו"ד שרגא בירן בכנס ליזמות מקרקעין, ביוזמת התק"ם והמרכז הישראלי לניהול, בכית ציוני אמריקה, 9.12.92.

3. הקיבוצים שמרו והגנו על הקרקע, לעתים בדם חבריהם.³⁰ נניח שנימוקים אלה ישכנעו את המחוקקים, והקיבוצים יפלו אל בור שומן. הסיכוי להתעשרות יהיה בראש ובראשונה לתפוח מריבה בין הקיבוצים לבין עצמם, והסימנים הראשונים לכך מתגלים כבר בדיוני הנהגות הקיבוצים על התוכנית.³¹ כיוון שאם האתוס הוא חיים טובים בזכות מעשי אבות, לעזאזל ילכו כל המליצות על אחריות הדדית ומשימות חברתיות. אחד ממובילי המהלך החדש בקיבוץ טבע מונח חדש: סוציאליזם בחמש אחר הצהריים, אחר העבודה והעסקים. החברה הקיבוצית תהפך באחת למה שמשמיעה טוענים מכבר: אצולה אגררית, מפגרת וריאקציונית. אירופה השתחררה מאצולה זו שלה אחרי ארבע מאות שנות מאבק עקוב מדם.
- לפי שעה, הנהגת הקיבוצים זהירה מאד, אף כי אינה מוציאה מכלל אפשרות שימוש בקרקע כגורם חדש בגיבוש המוצא מן המשבר הפיננסי. יש המציינים שעל-פי חוק קיים רשאית המדינה להפקיע אדמות לצורכי ציבור. על הפרק עומדת, כנראה, הפקעה נרחבת בשפלת החוף ובעמק יזרעאל, אם לצורך כביש חוצה ישראל ואם לעניין תעלת הימים. לדעתם, יש לקשור את הסדר החוב בדמי ויתור שתשלם המדינה כפיצוי להיפגעות מתוכניות אלו ואחרות.
- אולם המציאות החברתית והמשפטית כבר טופחת על פניהם של המשלים עצמם כי מצאו מוצא. הוראת בג"ץ בעניין הקצאת קרקעות לקיבוצי המועצה האזורית מגידו, מלמדת על הכיוון. מינהל מקרקעי ישראל הקצה לקיבוצים קרקע לשירותי דרך, ללא מכרז, מטעמים העומדים ביסוד התוכנית של בנק ישראל, ובעיקר, מפני שהתקבלה הטענה בדבר ירידת רווחיות החקלאות. אולם, מושב סמוך עתר לבג"ץ וערער על ההקצאה ללא מכרז, כלומר על פגיעה בשוויון.³² בעבר הלא רחוק, כאשר שותפות וסולידריות היו ערך נעלה משוויון פורמלי, סכסוכי קרקע הובאו לבוררות בפני ארגון וולונטרי בו חברים גם עתה מושבים וקיבוצים - המרכז החקלאי. תולדות מוסד בוררות זה רצופות דיונים במקרים קשים, לעתים מלווים בפרצי אלימות ויצרים עזים - ועדיין הקריטריונים היו שונים מאלה הנהוגים במשפט האזרחי: שוויון להזדמנויות בתחרות הוגנת. גם לפי קריטריונים אלה ספק אם הקיבוצים היו זוכים.
- התרופות הסולידריות מאיצה את תכיפות ההזדקקות למנגנון החוק האזרחי. שופטי בית-המשפט העליון, אהרון ברק, צבי טל וגבריאל בכך פסקו שיש לבטל את ההקצאה:
- א. מפני שלא רק בקיבוצים נפגעה הרווחיות (כלומר, תביעה לשוויון);
- ב. "מפני שהקצאת קרקע ללא תחרות צריכה להיות תופעה נדירה", כלומר, יהא זה מקרה יוצא דופן אם שיקול הרווח למשווק לא יכריע בין הקונים.³³ פסק-דין זה עשוי להיות תקדימי ולשמש
- 30 ראה למשל פתיח ההחלטת הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, 15.5.94 (דף ההחלטות הועבר למזכירויות הקיבוצים).
- 31 נימה בוטה נגד מעורבות תנועתית ביוזמות נדל"ן של קיבוצים נשמעה בכנס יזמים קיבוציים בהשתתפות מזכירי התנועות. עין החורש, 26.4.94.
- 32 הארץ, 11.2.94; שיחה עם ברוך רקובסקי, נציג עין השופט, 2.4.94.
- 33 פסיקת בג"ץ בצו על תנאי: מושב אליקים נגד המועצה האזורית, הארץ, שם.

סיוע לאסכולת ההפרטה. הוא עשוי לסמן את קץ הרעיון שהנחה את הקרן הקיימת וקץ ההתיישבות העובדת גם יחד.

כדי להימנע משמץ לגיטימציה לתוכניות ספסרות, ראוי להפריד לחלוטין בין החוב ובין סוגיית מסחור גורמי ייצור העומדת ביסוד הצעת ההפרטה. את תוכניות כביש 6 ותעלת הימים שלכאורה נראות כהולמות את האינטרס של התנועות הקיבוציות בפיתוח, יש לבחון לגופן, ורק אחר-כך לדון בנימוקים המסייעים לפתרון החוב המעיק. שכן, אין ספק כי כל פתרון שיאפשר התאוששות המשק והחברה הקיבוצית יעורר התנגדות מצד אלה שמלכתחילה כרו לה קבר. יידרשו גם יידרשו נימוקים המסבירים את אוזן הציבור הרחב, מול דעות המפריטים. הם סבורים שדווקא תוכנית כביש חוצה ישראל עשויה לשמש מנוף לרפורמה מבנית של קרקעות ישראל. הרפורמה הנדרשת, תחייב קיבוצים במרכז הארץ, שלא הצליחו להתאושש, לוותר על הקרקע. "אחת דתם להישמד," כדברי הבוטים שביניהם. עמדה זו הוצגה רשמית בוועדת הכספים של הכנסת, אך הובטח להפלות לטובה את קיבוצי הספר. (בינתיים? עד שלא יהיו עוד ספר?)

יש מוצא

בהנהגת התנועות מאזינים לטענות אלה בקוצר רוח או במנוד ראש עגום: הרי התנועה הקיבוצית מתפוררת תחת נטל החוב, ואין מוצא אחר. חלילה! הצעותיהם של זנבר וסיוון טובות היום וראויות לעיון ותמיכה, יותר מאי פעם. גם הנסיבות הנוכחיות מבטיחות יותר סיכויים.

הנהגת התנועות חוששת מדיון ציבורי, ומאימת דיון בוועדת הכספים. פחד הוא יועץ רע, וכבר נעשו בגינו משגים אסטרטגיים, כמו חלוקת חוב המערכת המרכזית והטלתו על הקיבוצים. בכך בטלה המערכת הכלכלית המרכזית וזו התבטלות עצמית מאימת הסנקציות של ועדת הכספים. אמנם, המערכת המרכזית של התנועות שגתה רבות, אך עצם קיומה נובע ממהות התנועה הקואופרטיבית. טול מהקואופרציה את מרכזה המכוון והמדריך ובשעת דחק גם התומך, ועקרת ממנה את נשמתה.

סולידריות פנים-קיבוצית אי אפשר להחזיר ליושנה, ולא ראוי להתרפק עליה בזכרונות רומנטיים. אך סולידריות כמערכת יחסים אמפטית בין בני אדם, אפשר לבנות ולטפח. יוצרים אותה כל יום כהתחדשות מתמדת. לא בדיבורים על סולידריות (או כינויים אחרים לאותו צורך) אלא בגיבוש ויישום תורת הכלכלה האלטרנטיבית. ג'ואן רובינסון בספרה האחרון מדברת על הצורך במהפכת ניהול. לדבריה, "הניהול חייב להיעשות יותר הומני", והיא מפרשת: לשם כך יש לשלם בויתור על החתירה למקסימום רווח ויעילות³⁴. מהפיכה שונה מזו שמטיפים לנו חדשנים מבית. הם מבקשים לחקות את שיטות העריצות והתיגמול של ניהול תעשייתי שיגרתי או יפאני.

מרטין בובר, בספר נתיבות באוטופיה³⁵, מעמיק בחקר יסודותיה של חברה אלטרנטיבית

Robinson, *ECONOMICS*, p. 46 34

35 מרטין בובר, נתיבות באוטופיה, מהדורת עם עובד 1983.

וכלכלתה. גם הוא לא חשב על אלטרנטיבה לתעשייה אלא על הומניזציה שלה. והנה פרופסור פול סמואלסון, שהיה אורים ותומים לרבים והעמיד דורות של כלכלנים דרוויניסטיים, מגשש בהרהורי סוף הדרך בקרבה אל משנותיהם של בובר ורובינסון. משהבין את המפלצתיות של "כוחות השוק", כפי שהיא מתבקשת ממשנת מילטון פרידמן, הוא כותב לכבוד יובל השמונים של עמיתו בשיקאגו: פרידמן לא מודע למושג "אולי". גם אני מאמין שהכלכלה מבוססת על החישוב הקר, ובכל זאת יש להפעיל את הלב. צריך להפחית את אי השיוויון, גם על חשבון היעילות.³⁶ אלה דברי מודה ועוזב, וביסודם רעיון גדול שיש עמו תקווה. שלב נא קריאה זו של סמואלסון לאחוריות, עם תורת הניהול של רובינסון ובובר, במסגרת פתרון פיננסי שהציעו זנבר וסיוון, ויש מוצא שאינו טומן בחובו, כפצצת זמן, את המשכר הבא. על כן, הניחו לרעיון הפרטת הקרקע, כי לא ממנו ייושע הרעיון השיתופי. זוהי תרתי דסתרי.

36 סמואלסון ביוכל השמונים של פרידמן, צוטט בדי צייט ומתורגם בגלובס, 8.10.92.